

आकाश मंडप यृथिवी आसन । रमे तेथी मन क्रीडा करी ॥

श्री चंद्रेश्वर प्रभावळ

चंद्रवाडी

२४वे गोमंतक मराठी साहित्य सम्मेलन

केपे २००९

१, १०, ११ नोहेम्बर

निज अश्विन कृ. १, १०, ११ शके १९२३

◆ संपादिका ◆

प्रा.सौ. आशा अशोक मणगुतकर

२४वे

गोमंतक मराठी साहित्य सम्मेलन, केपे

२००९ / चंद्रवाडी

एक एका साहृदय करुं । अबो धरुं सुपंथ ॥

कृतिशील प्रज्ञावंतः ‘प्रा. बाल्कृष्ण वा. सावर्डेकर’

◆ सोमनाथ कोमरपंत ◆

विसाच्या शतकाच्या पूर्वार्धात गोमंतकात जाज्वल्य मनोवृत्तीचे जे समाजप्रबोधनकार होऊन गेले ; त्यात प्रा. बाल्कृष्ण वा. सावर्डेकर यांचा अग्रक्रमाने उल्लेख करावा लागेल. लोकमानसात ते गजननबाबा सावर्डेकर या नावाने ज्ञात होते. प्रतिकूल परिस्थितीत गोमंतकात राष्ट्रवाद रुजविण्यासाठी त्यांनी अविश्रांत परिश्रम केले. उंच वाढाण्या झाडाला वाच्याची दिशा कल्पे. त्याप्रमाणे या द्रष्टव्या पुरुषाला पुढील गतिमान विचारांची चाहूल लागलेली होती. ते बुद्धिग्रामाण्यावादी विचारवंत होते. पण पांडित्यापेक्षा कृतिशीलतेवर त्यांचा भर होता. समाजाच्या सर्वकष अभ्युदयाची काळजी वाहणारे ते समाजमनस्क कार्यकर्ते होते. ‘कार्यकर्ता’ या संज्ञेची जी सम्प्रक अंगोपांगे आहेत, ती प्रा. बाल्कृष्ण वा. सावर्डेकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वात समावलेली होती. गोमंतकाय समाज प्रबुद्ध व्हावा ही एकमेव आकांक्षा बाल्गून निष्काम कर्मयोग्याप्रमाणे झटक राहिले. गोमंतकाय जनजीवनातील उदासीनता पाहून त्यांचा आत्मा अस्वस्थ होई. समाजाच्या कल्याणासाठी त्यांनी देह जिजिविला. अध्यापन हे त्यांचे कार्यक्षेत्र होते. अध्ययनशीलता हे त्यांचे आयुष्याचे व्रत होते. ते सरकारी सेवेत होते. पण तत्कालीन मानसिकतेनुसार मर्यादित विश्वात न रमता त्यांनी शिक्षणप्रसाराचे आणि शिक्षणसंघटनाचे कर्या निष्ठेने केले. त्यामुळे स्व. सावर्डेकर हे केवळ शिक्षक राहिले नाहीत; ते समाजशिक्षक झाले. पायांना भिंगरी लावून मार्च ते मे महिन्यापर्यंत गोमंतकाच्या कानाकोपन्यात जात असत. शाळांना भेटी देत असत. मराठी शिक्षणाची

सुधारणा करणे, मराठी शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे हा त्यांचा निरंतर ध्यास होता. मराठी शिक्षणात सुसंगती निर्माण व्हावी आणि परीक्षातंत्रात सुसूत्रता यावी यासाठी त्यांनी खूप कष्ट घेतले. शिक्षकांना तत्संबंधी सभा घेऊन मार्गदर्शन केले. मुलींच्या शाळांमधून आपला अध्यापनव्यवसाय सांभाळून विनावेतन विद्यादानाचे कार्य केले. एकच व्यक्ती अशी अनेक कार्ये आपल्या अल्पायुष्यात करू शकते, अनेक स्वप्ने उराशी कवटाळून निदिध्यासाने ती पूर्णत्वाकडे नेते यावर आजच्या नव्या पिढीचा विश्वास बसणार नाही. अशी अनेक धाडसे प्रा. सावर्डेकरांनी आपल्या आयुष्यात केली. त्यांच्या मनःपिंडाचा पीछ आगळ्या-चेगळ्या धारणांनी बनलेला होता. हे त्यांच्या जीवनचरित्राच्या अभ्यासातून उमजून येते. ‘वज्रादिपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि’, असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. प्रतिपक्षाचे मुद्दे खोडून काढताना ते कठोर होत असत; पण सर्वसामान्यांच्या सुखदुःखांशी समरस होताना त्यांच्या अंतःकरणातील भावकोमलतेचा प्रत्यय अनेकांना येई.

शिक्षणाव्यातिरिक्त समाजसुधारणेच्या इतर अंगांकडे प्रा. बाल्कृष्ण सावर्डेकर यांनी लक्ष पुरविले. ज्या काळात कुटुंबनियोजनाची संकल्पना समाजात शिष्टसंमत मानली जात नव्हती, अशा काळात त्याचा प्रचार आणि प्रसार करण्याचे धाडस प्रा. सावर्डेकरांनी दाखविले. र. धो. कर्वे यांचे ‘समाजस्वास्थ्य’ हे नियतकालिक उघडपणे वाचाणारे आणि त्यातील विचार समाजात प्रसृत करणारे ते कृतिशील विचारवंत होते. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी गाईच्या

संदर्भात गाय हा उपयुक्त पशु आहे इ. हिंदू समाजाला धक्का देणारे विचार बुद्धिप्रमाण्यावादी भूमिकेतून मांडले; पण त्यापूर्वीच सावर्डेकरांनी हे विचार गोमंतकाच्या भूमीत रुजविण्याचा प्रयत्न केला होता. गोव्याच्या सार्वजनिक जीवनात समकालीनांत उदून दिसणारे हे व्यक्तिमत्त्व होते. हे सारे कार्य करीत असताना त्यांना सामाजिक रोषास बळी पडावे लागले. उपहास सहन करावा लागला. यावावतीत त्यांची तुलना तत्कालीन पत्रकार आणि विचावत दत्तात्रेय व्यंकटेश पै आणि भारतकार हेगडे देसाई यांच्याशी करता येईल. प्रागतिक संघ व गावड्यांचे शुद्धिकरण इ. सामाजिक चळवळीत त्यांनी हिरीरीने भाग घेतला. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अधिवेशन १९३० साली प्रा. वा. म. जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली मडगांव येथे भरले होते. प्रा. सावर्डेकरांनी अन्य कार्यकर्त्त्यासमवेत त्यात उत्साहने भाग घेतला. भरगळ आलेल्या गोमंतकीय समाजात सर्वकष प्रामाजिक क्रांतीचा पाया घालण्याचे मौलिक कार्य प्रा. बाळकृष्ण वा. सावर्डेकरांनी केले असे म्हटले तर ते अतिशयोक्तीचे होऊ नये.

प्रा. बाळकृष्ण वा. सावर्डेकरांच्या व्यक्तिमत्त्वातील अन्य काही पैलूंचा आवर्जन उल्लेख करावा लागेल. त्यांचा पिंड राष्ट्रवादी असल्यामुळे राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात परकीय सत्तेकडून गोमंतकीय जनतेचा होणारा छळ, अपमान व निंदा-नालस्ती यामुळे ते चिडून उठत असत. ज्या ज्या वेळी आपल्यावर अशा प्रकारचा अन्याय होतो, तेव्हा आपण त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे असे त्यांना वाटे. त्यांचे प्रत्यक्ष आचरणही अशा प्रकारचे होते व तत्कालीन तरुण पिठीवर त्यांनी स्वाभिमानी वृत्तीचा संस्कार केला. बलोपासनेवर त्यांचा भर होता. शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या आपला समाज कणाखर असायला पाहिजे असे त्यांना वाटे. त्यावेळी लिसेवच्या दुय्यम पोर्टुगीज विद्यालयात मिस्त्रीस समाजातील मिस्त्रीचे प्राबल्य असे. पोर्टुगीजांची राजवट असल्यामुळे हा वर्ग आडदाडपणे हिंदू विद्यार्थ्यांचा

छळ करीत असे. प्रा. सावर्डेकरांनी अनेक प्रसंगी बाणेदारपणा दाखवून अशा मग्नुरीने वागणाच्या विद्यार्थ्यांवर वचक बसविले.

प्रा. बाळकृष्ण वा. सावर्डेकरांनी मराठी शाळांच्या अभ्यासक्रमात सुसुन्त्रता आणण्याचे जे महत्त्वपूर्ण कार्य केले, त्याचा थोडा तपशील सांगणे आवश्यक आहे. गोमंतकीय समाजाने परकीय सत्तेची तमा न बालगता स्वखर्चाने २०० ते ३०० शाळा चालविलेल्या होत्या. या मराठी शाळांनी प्रतिकूल परिस्थितीशी झुंज देत शिक्षणप्रसाराचे कार्य केलेले होते. शिवाय राष्ट्रवादी विचारांचे बालकडू पाजण्याचे कार्यीतील तत्कालीन शिक्षकांकडून होत असे. या अभिसरणप्रक्रियेला गती मिळाली म्हणून प्रा. सावर्डेकरांनी खूप परिश्रम केले. मराठी शाळांमधून परीक्षा घेण्यासाठी स्वतःच्या सायकलने ते निधायचे. अन्य ठिकाणाहून त्या केंद्रावर त्यांना निमंत्रणे यायची. अशी सर्व निमंत्रणे ते स्वीकारीत. परीक्षा व निकाल इ. सर्व जिकिरीची कामे न कंटाळता ते करीत असत. या साच्या उपक्रमांमागे होती ती शिक्षणाविषयीची अत्यंत आस्था आणि मराठी भाषेविषयीची जाज्यत्वं निष्ठा.

त्यांच्या या समर्पणबुद्धीने केलेल्या शैक्षणिक कार्याची दखल घेऊन गोमंतविद्यानिकेतनच्या रौप्य महोत्सवप्रसंगी तिसऱ्या गोमंतकीय शिक्षण संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान त्यांना देण्यात आला होता. हा एका परीने गोमंत विद्या निकेतनसारख्या मान्यवर संस्थेने हांचा केलेला गौरव होता. या माध्यमातूनही त्यांनी आपले शिक्षणप्रसाराचे कार्य सरकारी निर्बंधांशी तोंड देत पुढे चालू ठेवले हे येथे विशेषत्वाने नोंदवावे लागेल.

प्रा. बाळकृष्ण वा. सावर्डेकर यांच्या अंतकरणात मराठी भाषेविषयीचे नित्सीम प्रेम वसत होते. शिवाय त्यांना डोळस अभ्यासाची बैठक प्राप्त झालेली होती. गोमंतकातील मराठी भाषेच्या स्थानाविषयी चुकीचे विचार प्रसृत केले गेले त्याचा प्रा. सावर्डेकरांनी मुद्देसूद परामर्श

घेतला. 'उ उल्लामार' या भडगावहून प्रसिद्ध होणाऱ्या पोर्टुगीज वर्तमानपत्रात गोमंतकातील मराठी भाषेच्या स्थानाविषयी पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोनातून टीका करणारे लेखन प्रसिद्ध केले गेले प्रा. सावर्डेकरांनी अभ्यासपूर्ण लेखमाल लिहून त्या वर्तमानपत्रातील विचारांचे खंडन केले.

शिक्षक व समाजसेवक या पैलूबरोबरच लेखक व प्रभावी वक्ते म्हणून प्रा. बालकृष्ण वा. सावर्डेकर यांनी जनमानसात मान्यता मिळविली होती. १९३० साली महाराष्ट्र साहित्य संसेलनाचे पंथरावे अधिवेशन भरले या प्रसंगी गोमंतकाची सर्वांगीण ओळख करून देणारा ग्रंथ प्रा. सावर्डेकरांनी लिहावा असे सर्वांनुमते ठरले. आपले सर्व उपक्रम घालू ठेवूनही तीन महिन्यांच्या अवधीत २५० पृष्ठांचा 'गोमंतक-परिचय' हा ग्रंथ त्यांनी साकार केला. या ग्रंथात साक्षेपी वृत्तीने गोमंतकीय बहिरंग आणि अंतरंग यांचा परिचय त्यांनी करून दिला. भौगोलिक माहितीबरोबरच गोमंतकाची ऐतिहासिक परंपरा, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती, प्रेक्षणीय स्थळे आणि मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीसाठी गोमंतकाने केलेले कार्य इ. विषयांसंबंधीची माहिती या ग्रंथात पुरविण्यात आली होती. 'गोमंतक परिचय' या ग्रंथाला त्यामुळे संदर्भभूल्य प्राप्त झालेले आहे. 'मेसरेज़िम' सारख्या शाळीय विषयावर त्यांनी ग्रंथलेखन केले. शिवाय त्यांनी लिलित लेखनही केलेले आहे.

उत्तम शिक्षक म्हणून त्यांनी ख्याती मिळविली. त्यांच्या अध्यापन कौशल्यासंबंधीच्या अनेक आठवणी जुन्या पिढीतील नामवंतांनी लिहून ठेवले ल्या आहेत. अध्यापनाबरोबर अखंडितपणे त्यांनी विद्याव्यासांग केला. समाजप्रबोधन करण्याच्या हेतूने व्याख्याने दिली.

'गोमंतकाची भाषा' मधून त्यांच्या निस्सीम मराठीप्रेमाचे दर्शन घडते. मराठीच्या आदिकालापासून गोमंतकात मराठी कशी अस्तित्वात होती हे त्यांनी पुराव्यांनिशी पटवून दिलेले आहे. त्यात अभिनिवेश नसून त्यामागे बौद्धिक बैठक आहे. "अगदी प्राचीन काळापासून

गोमंतकातच नव्हे तर त्याच्या उत्तरेस वेंगुर्ले, सावंतवाडी, याच्यापुढे मालवण-रत्नागिरी, पूर्वेस लोंडा, सुपा टा किंवा दक्षिणेस माजाळी-शिंवेश्वर-कुमठा पलीकडेसुद्धा कोकणी भाषकांच्या बाबतीत मराठी भाषा हीच प्रमाणित देशभाषेचा अधिकार निर्वंधपणे उपभोगीत आलेली आहे." असे निःसंदिग्ध प्रतिपादन त्यांनी केलेले आहे. पोर्टुगीज अमदानीतदेखील मराठी भाषेला मान्यता कशी मिळाली हे त्यांनी इतिहासातील दाखले देऊन सांगितलेले आहे.

गोमंतकीय समाजाच्या भौतिक समृद्धीसाठी, सांस्कृतिक उत्तर्यनासाठी आणि कला-वाङ्मयविषयक अभिसूची घडविण्यासाठी आधुनिक काळातही मराठी भाषेने जे महत्वपूर्ण कार्य केलेले आहे त्याचा परामर्श प्रा. सावर्डेकरांनी घेतलेला आहे. मराठी साहित्याभांडारात गोरंतवोयांनी जी अभिमानास्पद कामगिरी बजावलेली झाहे तिचा त्यांनी आवर्जून उल्लेख केलेला आहे. मराठी जनमानसाकडून गोमंतकीयांच्या या कार्याला मान्यता मिळालेली आहे. असे त्यांनी म्हटलेले आहे. गोमंतकात मराठी भाषा कुणी कुणावर लादलेली नाही. ती उपर्या नाही. येथील हजारो बालकांना जीवनदायी शिक्षणामृत पाजणाऱ्या मराठी भाषेशी गोमंतकाचे अतूट नाते आहे असे विचार प्रा. सावर्डेकरांनी मांडलेले आहेत.

प्रा. बालकृष्ण वा. सावर्डेकरांच्या चरित्राचे अवलोकन केल्यानंतर ते समाजमनस्क प्रज्ञावंत होते अशी प्रतिमा मनात साकार होते. मराठी, पोर्टुगीज या भाषांबरोबरच इंग्रजी आणि फ्रेंच या भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व होते. मानसशास्त्राचा त्यांनी अभ्यास केला होता. आधुनिक शिक्षणक्षेत्रात बालमानसशास्त्राने जी आमुलग्र क्रांती केली. तिचे ते पुरस्कर्ते होते. समाजाकडून प्राप्त झालेल्या आणि स्वतःच्या प्रतिभेने वाढविलेल्या ज्ञानसंचिताचा विनियोग निःसंग वृत्तीने समाजपुरुषांच्या अभ्युदयासाठी करण्याची करूव्युद्धी त्यांच्याकडे होती. म्हणून या गोमंतकीय सुपुत्राचे चारित्र प्रदीर्घ काल जनमानसाच्या स्मरणात राहील.

○ ○